

AZ ÁLLÍTMÁNY–JELZŐ TENGELYPOZÍCIÓBÓL KIVÁLÓ ELEMTÍPUSOK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A -HATÓ KÉPZŐRE

H. TÓTH TIBOR

1. 1. Az állítmányi és a jelzői mondatrészhelyzet és e két pozíció mélyebb összefüggése az egyik legfontosabb grammatikai kérdés, mivel a mondat központi része, magja: az ige számára a lexikalizálódás, absztrahálódás egyik útja a jelzői pozíción keresztül vezet. Az elvonatkoztatás, a szóvá szilárdulás viszont párhuzamosan halad a kultúra, a közösségi gondolkodás és praxis fejlődésével. A pragmatikai, kommunikatív funkciók és a morfémák között az átjárást a mondat szintje jelenti: ilyen értelemben tehát **a mondat a nyelvi változások színtere**. A nagyobb hatóerők (kommunikatív, pragmatikai szerepek) is ebben a keretben érvényesülnek: grammatizálódnak. Minél grammatikaiabb és absztraktabb egy elem, annál közelebb áll gondolkodásunk valódi folyamataihoz, annál inkább „nem fejez ki semmit” – pontosabban: annál kevésbé tudjuk a funkcióját azonosítani, annál inkább a nagyobb közlési összefüggések történeti terméke, vagyis annál mélyebben ágyazódtak bele a sokszori használat pragmatikai-kulturális összetevői is (l. pl. a determináltság eszközei, a névelő, a tárgyrag, a tárgyas ragozás, a *meg-* igekötő kérdései stb.). Természete tehát egyre több olyan tényezőtől függ, melyeket nem ismerünk (multifaktorialitás). Az ún. alacsonyabb (Lengyel 1989), tehát grammatikaiabb szintek felé is a parole-tapasztalatokon keresztül vezet az út. Ezek kiértékelésétől függ az elvonatkoztatott állandó érték. Az egyes elemtípusok, morfémák, szófaji kategóriák prototípusainak és egyedeinek vizsgálatakor azonban különböző mértékben kell összpontosítanunk a grammatikai és a pragmatikai tényezőkre. A kötőszók, módosítószók vizsgálata például mindig is pragmatikai területen zajlott, akkor is, amikor még nem is létezett a pragmatika mint tudományterület. A fogalomszók, pl. a főnevek jelentésváltozásait viszont eleinte kizárólag a jelölt változásaiból próbálták magyarázni. Az elvontabb fogalmak és az absztraktabb szófaji kategóriák vizsgálata azonban már nehezebbnek bizonyult: egyre nagyobb szerep jutott a magyarázatokban az intellektus működését strukturálisan kifejező mondatszerkezetnek, a grammatikának. – A gondolkodás fejlődésével párhuzamosan lesz egyre bonyolultabb, osztottabb, differenciáltabb, kategorizáltabb a nyelvi eszközrendszer, és vitathatatlanul a mondat az a központi kategória, mely e tekintetben a fő figyelmet megérdemli. – A mondat létrehozását még elég egyértelműen a nyelv szabályainak, a grammatika érvényesülésének területeként tarthatjuk számon, s jelentése is tisztán nyelvinek mondható (Antal 1979). A mondatok között még van ugyan némi szerepe a nyelvtani eszközöknek és szabályoknak, ám egyre kevésbé beszélhetünk grammatikáról és jelentésről, egyre

inkább tartalomról, logikai és asszociatív viszonyokról, pragmatikai és kommunikatív szokottságról, beidegződésekről. A grammatika szerepét átveszi a gyakoriság, a szokottság, a beszédhelyzetek, műfajok, stratégiák logikája, sémája, és már nem beszélhetünk agrammatikusságról, csak logikátlanságról, érthetlenségről, jól vagy kevésbé jól boldoguló (Austin 1955), hatásos és hatástalan, célszerű és célszerűtlen, esetleg szép vagy nem szép, ügyes vagy ügyetlen megnyilvánulásról, szerkesztésről, kifejezőmódról. A jelentés területén pedig a konvencionális helyét egyre inkább átveszi a sajátos, az egyéni és egyedi. A tipikus és az általános helyett egyre többször jelenik meg a konkrét. – A történeti folyamat ugyanez megfordítva: a sok egyszeri megnyilatkozásból a közönség eljut a tipikushoz, a közöshöz. Tehát a nyelv a társadalmi csoport szellemiségének, társadalmi voltának genetikai kódja a kultúrával együtt.

1. 2. Általánosan érvényesnek tekinthetjük a nyelvi változásokban, hogy az idők haladtával az explicitből implicit, a motíváltból kövület, a konkrétból absztrakt, a személyesből személytelen, a határozottból határozatlan válik, a változás tehát ilyen irányokba tart. Mivel ezek az irányok és kategóriák történetileg is eléggé jól értelmezhetők, könnyen szemléltethetjük azt a jelenséget, hogy az újabb és újabb nyelvéllapokban egyre differenciáltabb rendszert kellene tudnunk használni. A differenciálódások, a közismert **morféma- és kategóriaváltozások, a családosulások** a magyarban is jórészt az igei szóalakok és morfémák állítmányi szerepének jelzőivé transzformálódásával hozhatók összefüggésbe; például: az igealakok időjelei megfeleltethetők a melléknévi igenév képzőinek; a lativuszi eredetű *-é* birtokjel ugyanabból a morfémából differenciálódott, mint az *-i* melléknévképző; az *-a/-e* végű melléknéveink nagy részében is az az *-á/-é* morféma lappang, amely másik irányban az *-ó/-ő* igenévképző őse stb. E morfémák funkciófejlődése az állítmányi és a jelzői mondathelyzet különbségeinek és azonosságainak összevetésével vezethető le. (Az állítmány és a jelző transzform viszonyának egyik legjobb kifejtése Deme Lászlónál található: Deme 1976.) – A kérdés történeti és gyakorlati vizsgálatában különösen sokat tettek a szegedi iskola képviselői, Mészöly Gedeon (1956) és Nyíri Antal (1965 a, b). Különös érdemük, hogy történeti fejtegetéseikben és szófejtéseikben a komplex vizsgálat szükségességét hangsúlyozták, és példa értékűen alkalmazták is (vö. a stílustörténeti módszer és a komplexitás, a kultúranropológiai teljesség az ő vizsgálataikban, a táj, a nép, a nyelv, illetőleg a mondat, a szituáció, a grammatika és a jelentés elválaszthatatlansága), továbbá hogy a mondat területén fölismerték a mondat egyik tengelyének is tekinthető transzform vonal szerepének jelentőségét. **Az állítmányi–jelzői és a határozói szerep összefüggéseinek fölvezetésével,** e viszonyoknak a morfématörténetben és a szófejtésben való következetes felhasználásával demonstrálták is a fölismerés jelentőségét (l. pl. a következő morfémák kérdését: a **-k* lativuszi elem folyományaként az *-á/-é* jeles múlt idő, az *-ó/-ő* igenévképző, a *-t/-tt* jeles múlt és a befejezett melléknévi igenév képzője, a *-ván/-vén* igenévképző, a *-talan/-telen* fosztóképző stb.; Szabó 1971).

Az állítmány jelzőként való megjelenése szükségszerűen hozza magával a szórendi-grammatikai kötöttségeknek a nagyobb fokát, és a szemantikai dekonkretizálódást is: a szó az aktuális állítás szintjéről átkerül az emlékeztetés, az említés, a felidézés

szintjére (Deme 1976). A közösség pragmatikai ismereteit szemantikaivá teszik, a jelentésbe integrálják a jelző grammatikai, formai kötöttségei, az absztrahálódás egyik útját nyitva meg az aktuális és a konkrét előtt. A **-HATÓ képzős igenévi alakok mondatbeli alkalmazásának mai bizonytalanságai, újabb fejleményei** – amint alább bemutatom – szintén ezzel a tengellyel függenek össze, hiszen az igei-igenévi és a melléknévi kategóriák közötti átmenetek és különbségek újabb megnyilvánulásairól van szó.

2. 0. A -ható/-hető képzős szavak kategóriailleszkedéseinek ingadozása a jelentés, a szófajtság és az alaki viselkedés (a többesjelezés előhangzó-ingadozásának) tükrében. E képző működése – különös tekintettel az előhangzós többes szám értelmezésére – jól szemlélteti a jelentés absztrahálódásának, a kategóriaváltásnak és a nyelvi változás természetének a kérdését.

2. 1. A képző mai nyelvi megjelenései. Tipikus mai nyelvi példák a következők: *ezek a feladatok nem megoldhatók; az érvei nehezen elfogadhatók* – illetőleg: *ezek az emberek nem büntethetőek; a problémák láthatóak, az újságban efféle számítások is olvashatóak*. Továbbá ilyen példát is találunk: *arra törekszik, hogy bemutassa: mennyiben alkalmazhatóak a kutatások eredményei erre az esetre; vagy: az a priori kategóriák értelmező rendszerekként is tekinthetőek* stb. Az itt bemutatott néhány példa **-HATÓ** képzős formáit nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatjuk, hiszen ma még egyértelműen az alábbiak a grammatikusabbak: *nem oldhatók meg, nehezen fogadhatók el, illetőleg: nem büntethetők, láthatók, olvashatók, alkalmazhatók* stb.

2. 2. 1. A probléma kibontása. A példák két problémát is fölvetnek: a szórend, az igeikötő elmozdulásának kérdését és a többesjel előtti előhangzó kérdését. Az utóbbi problémát már vizsgálták korábban is. Ruzsiczky Éva (1955) észleli először az *-ó/-ő* képzős igevevek előhangzós toldalékolásának terjedését. Megállapítja, hogy főként az állítmányi szerepű és melléknévi szófajtságú elemek jelennek meg előhangzóval, illetve hogy a főnévi használatú elemek elő-(kötő)hangzó nélkül, a melléknéviak előhangzóval, az igenéviak pedig ingadozóan toldalékolódnak. (Az előhangzó kérdése különösen erőteljesen jelentkezik a képzőbokorként funkcionáló *-ható/-hető* képzőben, ezért az előhangzós megoldás mögött meghúzódó grammatikai problémát a **-HATÓ** képzős szavakon és kategóriájukon – igeveveken – fogjuk vizsgálni.) – A **-HATÓ** képző önállóságát Velcsov Mártonné (1971–72) mutatja be újabb példákon. – A Nyelvművelő kézikönyv (Grétsy 1985) csak a többesjel-előtti előhangzó-használat kérdésénél foglalkozik az ide tartozó jelenségekkel, és csakis az *-i*, illetve az *-ó/-ő* (igenév)képző után előforduló esetekkel: „Mivel a kötőhangzós formák az utóbbi évtizedekben határozottan megszaporodtak, erre az aránylag gyors és feltűnő változásra sokan érzékenyek is. A beszélő egy része – főleg a fiatalabb nemzedék – érezhetően rokonszenvez vele, s akarva-akaratlan erősíti ezt a tendenciát, másik részük ellenben – elsősorban az idősebb korosztály – idegenkedik tőle, a már jobban meggyökerezett [...] *bántók, eltérők, fárastók*–féle hagyományosabb formákkal él.” A tendencia erősödésével számol a kézikönyv. – Noha e megállapítások egyébként helyesek, és a további terjedést jósoló előrejelzés is igazolódott, a **-HATÓ** képzőnél még nem tárgyalják a szerzők a problémát, és a

többsjelnél való tárgyalás sem tér ki elméleti kérdésekre. – Magam is foglalkoztam a kérdéssel egy ismeretterjesztő cikksorozat részeként (H. Tóth 1995). Többek között a következőket írtam: „Ha az igéből alkalmilag képeztük az igenevet speciális jelentés nélkül, és az ige a bővítményét is megtartotta az igenévi formában, akkor csak az előhangzó nélküli változat a helyes és magyaros a többes szám *-k* eleme előtt. Például: *a két érték/pont között ingadozók, az alább következők, az egymást megelőzők, a kérdést megválaszolók, az órák óta itt tartózkodók* stb. Ha jelentésváltozás ment végbe az igenévi alakon – vagy melléknévi, tehát tulajdonságjelölő irányban, pl. *tartózkodó, megértő, bosszantó* stb., vagy főnévi irányban, pl.: *író, kereső, vonó, vakaró, köptető, égő, néző, étkező, vasaló, sütő* stb. –, akkor ismét egyértelmű szabályszerűséggel toldalékolunk: a melléknévi alakok után az előhangzós és az előhangzó nélküli változat egyaránt megfelelő (...) Főnevesült, tehát szófajtváltoztató szavak esetében kizárólag az előhangzó nélküli változat lehet helyes, mivel a főnevek is így toldalékolódnak magánhangzó után: *nézők, keresők, írók, égők* – akként, mint: *hajók, tetők, mezők, bírók*. Itt lehet igazán fölmérni ennek az egyetlen egy kis előhangzónak a hatalmas szerepét; ugyanis képes a szófajtváltást egyértelműen jelölni.” Ez a gondolatmenet teljesen megfelel mostani fölfogásomnak. – Legújabban a Magyar ragozási szótár elkészítésében és az alakmegoszlás vizsgálatában kiemelkedő szerepet játszó Elekfi László (1998) vázolja a kérdés néhány részletét, és a következő megállapítást, illetőleg megjegyzést teszi: „A melléknevekre érvényes tendencia azonban nem terjed ki a melléknévi igenevekre, ezért ilyen hármasság alakult ki: *-ók* a főnevek, *-óak* v. *-ók* a melléknevek, *-ók* a melléknévi igenevek többes számú végződése. Az utóbbi évtizedekben az utóbbi különbségtétel kissé elmosódik, amikor néhányan az *-óak* típusú többes számot kezdik igenévi értelmű szavaknál is használni.” Elekfi szerint a tárgyias igék csak *áthatók* lehetnek; továbbá: *beláthatóak* v. *beláthatók* ‘megértve elfogadhatók’, de a nagy távolságok például csak *beláthatók* stb.

2. 2. 2. A -HATÓ képzős formák terjedése nem újkeletű, már a múlt század végén is megemlékeztek róla nyelvészeink, és azóta folyamatosan jelen van a nyelvművelő, tanácsadó könyvek lapjain (vö. áttekintés: Ruzsiczky 1955). Éppen ezért célszerű nagyobb távlatban is rátekinteni a jelenségre. Az értelmező szótárban meglevő (l. Papp 1969) *-ható/-hető* képzős szavaink közül néhány igen gyakran előfordulót a készülő akadémiai-nagyszótár számítógépes anyagában is ellenőriztem: a *látható, érthető, található* igenév-melléknevek többes számú alakjaiban a következő megoszlást tapasztaljuk: a *láthatók, érthetők, találhatók*-féle előhangzó nélküli formák szinte egyeduralkodók. Az előhangzós változatok aránya igen csekély, a több száz előhangzótlannal szemben csupán hét (*láthatóak*), illetve négy (*érthetőek*) ilyen alak szerepel az anyagban, a *található* esetében pedig egyetlen példa sem akad az előhangzós többesre. További igen lényeges mozzanat: az említett néhány kivételesnek tűnő változat is csak a XX. század negyvenes éveiben jelenik meg. – Ezek az adatok megerősítik azt a vélekedést, hogy az előhangzós változatok igazi térhódítása századunk közepére tehető, a *-HATÓ* képzős forma és előhangzós többszáma pedig az utóbbi egy-két évtizedben terjed – rohamosan.

2. 2. 3. a) A következőkben azt tekintjük át röviden, hogy milyen **szintaktikai, kategóriabeli és jelentésbeli problémák** húzódnak meg a jelenség hátterében. – Az állítmányi és a jelzői szerep szintaktikailag transzform jellege, jelentősen különböző, de kölcsönös viszonyban értelmezhető szerepe alapozza meg a mondat tengelyében lezajló változások jelentős részét (l. fentebb). – A **-HATÓ** képző ehhez az igei-igenévi elemcsoporthoz tartozik: általában tárgyias igei tőhöz kapcsolódik a lehetőség modalitásának kifejezésére szolgáló **-HAT** képzőnk, valamint a folyamatos melléknévi igenév képzője, az **-ó/-ő** (a tő fölfogására vö. Kiefer 1998). A **-HATÓ** képzős szavak nyelvi viselkedése egyike a leggrammatikaibb jellegű problémáknak. – A **-HATÓ**-t az akadémiai nyelvtantól kezdve az Új magyar nyelvtan morfológiai fejezetéig mindenütt melléknévképzőként tartják számon. Én egyértelműen igenévi képzőnek tartom – természetesen az **-ó/-ő** vagy a **-t/-tt** képzős igenevek melléknévi lexikalizálódásával párhuzamosan a **-HATÓ** esetében is tipikusnak tartva az igenévi → melléknévi értékváltást, kettősséget (potenciális és gyakran meg is valósuló melléknéviség). Ennek indoklását az alább kifejtendők tartalmazzák.

A **-HATÓ** képzős szavak igenévisége. Ha csak a mai igenévképzőinket tekintjük grammatikai szempontból (az igenevek csoportosításához l. pl. Károly 1956), s kontrollként figyeljük a nem igenévi **-ATLAN**-t, **-HATATLAN**-t, **-ÁS**-t is, főképpen pedig a **-HATÓ**-t, azt látjuk, hogy a **-HATÓ** az igei tartalom megőrzése és a bővíthetőség, valamint az igekötő hátra kerülése alapján a legigeibb igenevekkel tart: a határozói, a főnévi igenévvel és a melléknéviak közül az **-ANDÓ**-val. Igei szórendet és bővítményszerkezetet követő igenevek: határozói igenév; a melléknévi típusból az **-ANDÓ** és a **-HATÓ** egymást kiegészítő funkcióban; főnévi igenév. Melléknévi típusú (jelzői pozícióra alakult) igenevek: befejezett melléknévi igenév; folyamatos melléknévi igenév. Az utóbbiak alkalmi tapadásos főnevesülése mindennapos, egyébként viszont állítmányként nem szokásosak a magyarban. (Ezzel szorosan összefügg az igeidőjelektől való – történetileg korábbi – funkcióelkülönülésük; a mai igenévképzős alakok bezáródtak a jelzői szerepbe.) A melléknévi értékű igenevekben az igekötő nem kerülhet az ige mögé, míg a többiekben igen (semilyen mondatrészi szerepben nincs *vevő észre, emelkedő fel, talált ki* stb. szórendű igenév). Az **-ANDÓ**-ban a jövőre utaló **-nd-** morféma bokról szerves fejlődés eredményeként szolgáltatja a 'kell, szükséges' jelentést, s egy-két kivételtől eltekintve az **-andó/-endő** nem is volt alkalmas arra, hogy absztrahálódjék, fogalmilag egységessédjék, bővítményi környezetétől megváljon, mint az **-ó/-ő** és a **-t/-tt** képzős igenevek, melyeknek jó része elveszítette alapjelentését, illetve kapcsolatát az igei tövel, és sajátos értelmű, sajátos szófaji kategóriájú elemmé vált (melléknév, főnév). Az **-ANDÓ**-val minden lényeges pontban párhuzamot mutat a **-HATÓ**: passzív funkciójű, igekötője hátra is kerülhet, jelentése pedig a lehetőség szemantikáját-pragmatikáját építi be az igenévbe.

A **-HATÓ** igenévi–melléknévi kategóriaképző viszonya olyan, mint az **-ó/-ő** képzőé, viszont főnevesülést – még? – nem találhatunk. Másrészt: a **-HATÓ** képzős alakok igeisége még erős, ez most van átalakulóban; szórendje szerint még igei, illetve

határozói igenévi mintára viselkedik a vele képzett származék. Mind a határozói, mind a főnévi, mind pedig a *-HATÓ* képzős igenév kiemelkedő szerepet játszik a mindennapi beszéd személytelen szerkezeteinek, mediális típusú igei konstrukcióinak létrehozásában is (*a ruha ki lesz tisztítva, a sértés el lesz felejtve, a munka ki volt neki adva*; még pongyolább köznapi példákban: *Fénymásolva lesz? 'Fénymásolást kér?'; lehet enni, kellene már menni, jó volna abbahagyni; csak ez készítendő elő; csak ezek fogadhatók el* stb.).

A melléknévi típusú igenév, a melléknév és a főnév szófaji kategóriájának főbb összefüggései. – Jelzői, specifikáló, determináló szerepben melléknévi értékű szófaj fejlődik. Ez a melléknévi típusú igenév pozíciója, és bölcsője további kategória- és jelentésváltozásoknak: ez a mondatbeli helyzet lehet az előzménye minden **melléknév** kialakulásának; a tulajdonság viszonylagos állandósága, fontossága és főnévhez, specifikálthoz való tipikus kötődése révén fogalmi, absztrakt jelentés fejlődik ki, kötődik meg a használatban. A gyakori, az adott beszédhelyzetben egyértelmű elemek egyre nagyobb szituációcsoportokat ívelnek át; közben a lexikai jelentés a szituáció jegyeit integrálja: pl. *dolgozó, tisztelendő, fõlszolgálo, jövendõ, jövõ, véletlen* stb. – így **főnévi** lexémák fogalmiasodnak és válnak ki a megnyilatkozásból. A jelentésrögzülés a motiváció alapjául szolgáló ige jelentéséből hoz mozzanatokot, s a speciális értelmezés révén jelentésátvitelről szoktunk beszélni (Gombocz a tapadásról: 1926: 105, 190, Károly 1970). Ez a legösszetettebb, legszintaktikaibb útja a jelentések komplex átrendeződésének. A folyamat a denominális képzéssel ellenkező irányú mozgásokat tesz lehetővé szófajilag, de ugyanolyan erősen szintaktikai kötöttségű (mindkét művelet egy egész mondatot implikál, melynek állítmánya és vonzatai vannak – többé-kevésbé kötött szemantikájú argumentumokkal betöltve: ez a szótári jelentésmegadásokban és stílusminősítésekben válik megfoghatóvá). A szóösszetételek hasonlóképpen implikálnak egy-egy megnyilatkozást, azt a prototípust, amelyben létrejöhetnek.

2. 2. 3. b) A *-HATÓ* képzős szavak további toldalékolásának ingadozása, az előhangzó megjelenése a kategóriákhoz kötött, szófajilag és szemantikailag megfogható különbségtétel megnyilvánulása. Viselkedéséhez jó támpontot ad a melléknévi és igenévi értékben egyaránt használt, *-ó/-õ* képzős deverbális származékok viselkedése: *bántó, sértõ* stb. – Főnévi (szubsztanciális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzó nélküli többes szolgál, pl.: *Íme: itt vannak a bántók és a sértők*. Ilyenkor az igei tartalom az igenévi szerepen át maradéktalanul megmarad, de alkalmilag főnevesül. Melléknévi (akcidentális) jelentéstulajdonítás jelzésére az előhangzós többes szolgál, pl.: *megjegyzéseik igen bántóak, sértőek*. Ekkor megszűnik az igei tartalommal való közvetlen kapcsolat, és grammatikailag a bővítés, a (vissza)konkretizálás is lehetetlen. Lehetséges azonban transzformációban az alapige visszahelyezése, de csak határozatlan értelmű (általánosítást kifejező) tárggyal: *ez sértõ, bántó – ez sért, bánt valakit*; sőt: lexikális szinten az felel meg a melléknévi tartalomnak leginkább, ha potencializált igévé alakítjuk a főigét: *ez bántó – ez bánthat valakit*, ahol a *-hat/-het* olyan lehetőségre utal, amely társadalmilag érvényes praxist – pragmatikai vonatkozást, szokást, elfogadott nézetet, kulturális hiedelmet stb. (Horváth 1998) jelent; tehát a beszélő

előfeltételezi, hogy van olyan eset, amelyben az *ez bánt valakit* tartalom *ez bántja őt* konkretizálása igaz állítás lesz, sőt ez az eset társadalmilag a beszélő szerint jellemző is (tipikus, általános). A jelentés ezzel összefüggésben absztrakt, és egzisztenciálisan föltételezzük az adott tulajdonságot.

Itt máris jól látszik, hogy az aktuális mondanivalóból a praxison át van meg az átmenet a kategoriális szójelentéshez: a konkrét mondatnak még igeneve van, melynek odaértett konkrét bővítmenyei egy konkrét eset leíró képét adják, ez azonban idővel átalakulhat. Ezért a logikai, szemantikai vizsgálat, a pragmatikai és kategóriabeli értékek átrendeződésének feltárása csak a nyelvtörténeti szempont bevonásával lehetséges.

A jelentésvizsgálat egy-egy elem esetében a következő két szempontot egyesíti: – az elemhez kötött, specifikus változástényezők – ennek kulcsa a mondat és a szituáció (l. a tanulmány elején mondottakat); – a vizsgált elem kategóriájához kötött rendszertényezők, a hozzá kapcsolódó morfémák, szintaktikai viszonyok, melyek azonban szintén több vagy kevesebb specifikus hatás alatt állanak.

Például *A gazdát az állatok betegsége nagyon elkeserítette* mondathoz közvetlenül kapcsolódó szövegrészekben előfordulhat egy *a gazdát elkeserítő betegség*-féle szerkezet; majd erre visszautalva egy *az elkeserítő betegség*-féle szerkezet is. Ekkor az *elkeserítő* szónak mint konkrét, szituációs értelmű igenévnek a használata mozgósítja a hallgatóban az 'elkeseredés elviselője, átélője' tudattartalmát is (*a gazda*), tehát a bővítmeny ott lesz a tudati háttérben. Ha azonban nincs konkrét tárgya az igei tartalomnak, csak a betegség minősítésére irányuló szándék van jelen a beszélőben, ti. hogy a betegséget annak következményével megjelölve tegye jellemzővé, sajátossá, akkor a tárgy közömbössé válik, az alany marad a középpontban: *ez a betegség elkeserít* + a ragozás neutralizálását szolgáló elem: *-ő* (a tulajdonság általános képzőjévé lép elő az igenévképző). Ugyanez jelzői szerepben még természetesebb, mivel a jelző még kevésbé kíván további bővítmenyt mint „lesüllyedt állítmány”, a mondandó fő vonalában mellékessé vált információ (Deme 1976: 74).

A jelenséget univerzális változási szabálynak tekinthetjük az absztrahálódásra (dekonkretizációra) vonatkozóan. (Számos példa mutatja ezt a sémát, pl. az *-at/-et, -tat/-tet, -ít* képző az okozás állandó tulajdonságként való megkötésének funkciójában: *világít, éget, szórakoztat* – l. az ún. tagolási főtípus kérdését (H. Tóth 1996), a tapadás, a metonímia szerepét stb., Horváth 1993).

Az előhangzókérdés tehát a folyamatos melléknévi igenévre és ennek melléknévi használatára nézve – a fentiek fényében – így foglalható össze: pontos és következetes grammatikalitással csak az élettelen alanyokra vonatkoztatva használhatjuk az előhangzós többszt alkalmi főnevesülésben: *a megjegyzéseket – a sértőeket – nem vette figyelembe* (tehát a megjegyzések a beszélő szerint a sértő melléknévvvel minősíthetők) – *a megjegyzéseket, az egyébként őt is sértőket, nem méltatta figyelemre* stb. Praktikus szabályként tehát megfogalmazhatjuk, hogy alkalmi főnevesülés vagy kategóriaváltás esetén előhangzós formát csak akkor használunk, ha bővítmeny nélkül és melléknévi értelemben jelenik meg a *-HATÓ* képzős igezármazék; ha bővítmenyvel vagy konkretizált értelemben használjuk ugyanezt a képzett szót, akkor előhangzó nélkül szerkesz-

tünk. Az előhangzó melléknévi kategóriát és jelentést implikáló megjelenése a *-HATÓ* képzős igeşzarmazékokban szintén következetesen érvényesül, már ami a grammatikai lehetőségeket és a választékos, igényes nyelvhasználatot illeti. Ha például azt halljuk, hogy ezek vagy azok az élelmiszerek és gyógyteák *reggel, délben, este, éjjel, tehát minden napszakban fogyaszthatók*, akkor ehhez olyan értelmezést rendelünk hozzá, amely így is kifejezhető: 'reggel, délben, este és éjjel is fogyaszthatjuk' stb. Ha azonban azt mondják nekünk, hogy ezek a készítmények *minden napszakban fogyaszthatóak*, akkor valószínűleg tréfának fogjuk fel a mondottakat, hiszen természetes, hogy néhány óra alatt nem változik meg az élelmiszerek fogaszthatósága, tehát frissessége, élvezeti értéke stb. Az első esetben tehát egy általános cselekvésnév; egy igei tartalom jelent meg, a másodikban viszont egy akcidentális fogalomra asszociáltunk. Ennek az oka a nyelvtani szerkezetben van: a vonzat számára az előhangzóval kapcsolt tő átjárhatatlanná válik (ezért nem tiszta grammatikalitású, sőt inkább agrammatikális például az ilyen szerkezet: **az ebből abba a fűzetbe átirhatóak*, még inkább az **abba a fűzetbe átirhatatlanok*). Ez a fajta kategoriális sorompó áll elő a képzések jó részében, mivel lexikális határok jelennek meg: a szemantikai határ grammatikaival jár együtt (pl. *-ás/-és, -talan/-telen*; szóösszetételek, állandó szókapcsolatok stb.). Itt lép be a lexikon mint szabályozó modul, hiszen az előhangzó mintegy utasítást ad arra, hogy melléknévi, állandósult jelentést keressünk a szóalakhoz. Ha van ilyen tipikus melléknévi fogalmi jelentés, akkor ez egyértelműsíti a helyzetet, s a bővítményt a szó csak alkalmi, állítmányi határozóként fogadja el. Ha viszont nincs ilyen tipikus jelentés, akkor csak az igei tő jelentése marad a *-HATÓ* képző számára: ekkor az igenévi és a melléknévi jelentés nem mutat eltérést, de kategoriabeli interferencia áll elő a finomabb nyelvérzékűek észlelésében, s ennek következtében vagy rossznak ítélik a használt szerkezetet, vagy arra gondolnak, hogy nem ismerik a melléknévi jelentést, amit a beszélő viszont nyilván ismer.

Az előhangzók megjelenése, viselkedése egyébként a funkciós, kötött morféma-alternációhoz, a szerepelkülönülést jelölő alakváltozatok kérdéséhez is tartozik, és külön tárgyalást érdemel. Itt csupán rövid kitérőként utalok arra, hogy mind az előhangzó megjelenése (hiány–megjelenés oppozíció), mind annak minősége (minőségi oppozíció), mind pedig a tövégi mássalhangzó nyúlása használatos a melléknévi–főnévi értelem, használat következetes elhatárolására. Tipikus példa a *gonoszok–gonoszak, gonoszt–gonoszat* (*Akarsz hallani tőle valami gonoszat?*), *gonoszon–gonoszan* szembenállás; kevésbé ismert a nyelvjárási *sörösök–sörössek, sörösön–sörösösen*, illetve *vizesék–vizessek, vizesen–vizeszen* oppozíció.

A fentebb ismertetett mechanizmus a kevésbé igényes beszédben elvezethet odáig, hogy a vonzat mégis átlépi a kategória-határt. Ennek jelei is mutatkoznak a mai nyelvhasználatban (l. pl. az *arra törekszik, hogy bemutassa: mennyiben alkalmazhatóak a kutatások eredményei erre az esetre*; vagy: *ők erről nem lebeszélhetők* stb.). Ennek a terjedő jelenségnek hatása lehet az egész nyelvtanra. – Különösen tanulságos ebben a tekintetben a teljesen melléknévi, tehát a tőigei vonzatot át nem engedő értéket nyert fosztóképzős melléknévek (*-talan/-telen, -hatatlan/-hetetlen*) elemzése. Ezek ugyanis

erősen lexikalizálódtak, sokszor régiek is, és igenévi szerepet nem tudnak ellátni. Ezért a deverbális melléknévi típusú szavak részrendszerében erősítik a *-HATÓ*-val képződött alakulatok merevségét, rugalmatlanságát, melléknévi jellegét. Létrejön egy olyan skála, ahol szabadabban érvényesül a szabályos alkotás, a kreativitás: lexikális kötöttség nélkül képezhetünk ugyanis az igéből *-HATÓ*-s alakokat és ennek tagadó változatát: *ez kimondható – emez nem kimondható*. Ismét döntő azonban a használók különböző nyelvi műveltsége és gondolati igényessége: ti. az így terjedő nyelvi megoldást másképp használják föl az egyes beszélők. Az igényesebb beszélő számára újabb differenciálási lehetőségek és egyben kényszerítő utak nyílnak meg, míg mások új divatot alakítanak ki, és a lexikalizált eszközöket elhagyják. Következmény a nyelvre nézve: differenciált skála a választékos kifejezésben: *ez nem mondható ki ennyire rövid idő alatt – ez bizony kimondható – (nem kimondható?) – kimondhatatlan* → további jelentéselkülönülések; viszont alakcsökkenés, uniformizálódás az igénytelenebb kifejezésben: *kimondható – nem kimondható*, és csak a nagyon beágyazódott szavaknál marad meg reliktumként a *-hatatlan* (jelentése tovább specializálódik, a képző használatának köre leszűkül, elavul: *kimondhatatlan öröm*, de ez vagy az a szó *nem kimondható, ehetetlen* helyett *nem ehető*, viszont marad a *lehetetlen, kérlelhetetlen* stb.), melyek így elszigetelődnek, és idővel demotiválódhatnak, rövidülhetnek is stb.). – Az *-atlan/-etlen* és a *-hatatlan/-hetetlen* használati körének vizsgálata is tanulságos lehet, erre azonban most nem térek ki.

2. 3. Nagyobb összefüggések a *-HATÓ* kapcsán. A *-HATÓ* képző mai nyelvi használatának szabályszerűségeiben tehát a szófaji kategóriák (jelentések, funkciók) által előírt szintaktikai műveletek fejeződnek ki. Az e képző révén létrejött modalitást integráló új funkció és jelentéskategória már nem csupán a hagyományos átmeneti szófajok – igenevek – értelmében átmeneti jellegű, hanem újabb szintjeit mutatja meg az átmenetiségnek, mivel sokkal differenciáltabb nyelvi rendszer áll a háttérben, mint mondjuk a kódexek korában (H. Tóth 1992, 1996); ez okozza a bizonytalanságot a nyelvhasználatban. A jelenséget szabályozó tényezők természetesen hierarchikusan strukturálódnak: szintaktikai kategóriajelentések, lexikailag rögzült jelentések és alkalmi, mondatbeli szemantikai árnyalatok kifejezésének igénye harcol egymással állandóan. Talán ez a differenciált és bonyolultabb rendszerbeli összefüggés mozdtítja a beszélők egy részét az egyszerűbb, uniformizált megoldások felé. – A melléknévi kategória előnyben részesítése a paneles, merevebb szerkesztésnek a terjedését is jelenti, mint már utaltam rá. Mintha egyre inkább meglátszana a nyelvi műveletlenség és bizonytalanság, de talán a legfőbb ok a személytelen panelgondolkodás, a kívülálló szerkesztés: miként a bibliafordításoknál a szenvedő képző eluralkodása – Isten állandó jelenlétének érzett és kötelezően éreztetett hatása miatt, akként ma a személytelen sablonfogalmazás kényszere: *ez megvitatott, ez eldöntött dolog, hogy...; ez nem megengedett, nem kerül megvitatásra, ez megvitatható, ez nem megvitatható – megvitathatóak* – stb. Továbbá: a szintetikus, hagyományos formák (Bencédy 1993) másként is háttérbe szorulnak, pl. az *ez elképzelhetetlen* helyett könnyebben csúszik ki egyesek száján az *ez nem elképzelhető*. Ezzel ugyanis jó néhány lexikai szabály mellőzhető, és nem kevés grammatikai is

(nem kell listázni az agynak az adott szó *-HATATLAN* képzős formáját, és eldöntetni, azt alkalmazza-e, vagy sem, hanem a mindenhol alkalmazható és jellegtelen, sokszor helytelen tagadott *-HATÓ* képzős alakot képezzük). A gondolkodás eltunyulását és uniformizáltságát érhetjük tetten ebben a manőverben. – Szociolingvisztikai szempontból is vizsgálható a jelenség (ez az ún. panellogika, mely rendkívül rugalmatlan, neológ jellegű, és a fiatalok nyelvhasználata szempontjából döntő; a szélső pontot adja a nyelvi változásokhoz), és pszicholingvisztikai elemzésre is alkalmas. Úgy látom, hogy például a többesjel előtti előhangzó differenciált és következetes alkalmazása utalhat az egyén nyelvi funkciók iránti érzékenységére, gondolkodásának differenciáltságára. Ennek a személyiség egészében betöltött szerepéről, a mentális képességekkel való összefüggéséről azonban alig tudunk valamit. – Az anyanyelvhasználat bizonytalanságai már társadalmi, kulturális és politikai kérdéseket vetnek föl.

A jövőben várható további jelenségek közül egyet említek: valószínűleg megnövekszik az igekötőelmaradások száma, és erősödik a *lebonyolít* → *bonyolít*-féle rövidülések sora, pl. *gyorsan összeszerelhető* → *gyorsanszerelhető*, sőt *gyorsszerelhető* stb. Ez viszont az inkorporáló jelleget fogja erősíteni a magyarban. – A *-HATÓ* problematikája fölveti az angol nyelv erőteljes hatásának, közvetett terjeszkedésének a kérdését is: az analitikus, tagadószócskával formált kváziképzések/összetételek az angolban – a magyarral ellentétben – mindennaposak, még olyan esetben is, amikor hagyományosabb fosztóképzős változat is van ugyanabban a jelentésben (pl. *irreversible* – *non-reversible*, *irrational* – *non-rational*, *insensitive* – *non-sensitive* stb.).

Tanulságok történetileg: a jelző–állítmány funkcióváltó tengely továbbra is fontos a magyar nyelv kategóriái szempontjából, azonban a közöttük levő különbség a *-HATÓ* paneles szerkezetének terjedésével csökken. A nyelvi változás tehát a meglévő rendszer adottságaira épül, de energiája máshonnan, pl. külső, idegen nyelv hatásából is származhat (l. angol). A változás maga azonban csak a megadott nyelvi térben játszódhat le, belőle nem lehet kilépni. Ilymódon a folyamat önmagától is függ, inyen nézve tehát zárt, azaz rekurzív, mint a fraktálok világa. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelv első-sorban befelé nyitott rendszer. – Alapproblémánk úgy is szemlélhető, hogy a *-HATÓAK* forma terjedése a nyelvet „színvallásra” készíti: vajon hol húzódik a fejlődő, dúsuló rendszerben két kategória (igenév és melléknév) határa; pontosabban, hol alakul ki az új határ? (Nyilván van egy olyan határ ebben a változásban is, melynek átlépése lehetetlen.) – A kérdést csak a nyelvi változás válaszolhatja meg – idővel.

IRÓDALOM

- Antal László 1979: Szöveg, nyelv, tartalom, in Szathmári István–Várkonyi Imre szerk.: *Szövegtan a kutatásban és az oktatásban = a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 154, Budapest, Akadémiai, 67–72.
- Austin, John L. 1955/1990: *Tetten ért szavak*, Budapest, Akadémiai.

- Balázs János 1966: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Bencédy József 1993: Szintetikus és analitikus szerkesztési formák a mai magyar sajtóban, in Kozocsa Sándor Géza szerk.: *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 36–40.
- Deme László 1976: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Elekfi László 1994: *Magyar ragozási szótár*, Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Elekfi László 1998: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek, *Magyar Nyelvőr* 122, 305–17.
- Gombocz Zoltán 1926/1997: *Jelentéstan és nyelvtörténet*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1985: Tő- és kötőhangzó-váltakozások, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai, 1047–1088.
- H. Molnár Ilona 1969: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6, 229–55.
- H. Tóth Tibor 1992: A szenvedő képzős igék néhány kérdése, *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 119–28.
- H. Tóth Tibor 1995: „Ingadozóak” vagy „ingadozók”? I–IV, *Félegyházi Közlöny, Nyelvészsarok*, 4. évf. 17., 18., 20., 23. szám, Kiskunfélegyháza.
- H. Tóth Tibor 1996: A magyar igenemek kérdéséhez I–II, *Magyar Nyelv* 92, 269–86, 415–39.
- Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések* 115, Budapest, Akadémiai.
- Horváth Katalin 1993: *A rész és az egész*, kandidátusi értekezés, kézirat, Budapest, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Horváth Rajmund 1998: Strukturált és strukturálatlan jelentésegységek, előadás a „Homonymia és poliszémia” konferencián, ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 1998. október 26., kézirat, megjelenik a konferenciakötetben.
- Károly Sándor 1956: *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában = Nyelvtudományi értekezések* 10, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–292.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan = A magyar nyelvtudomány kézikönyve II*, Budapest, MTA.
- Lengyel Klára 1989: Határozói igeneveink szófajváltásáról, in Rácz Endre szerk.: *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 181–217.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Nyíri Antal 1965: Az -ó/-ő képzős igenevek történetéhez, *Néprajz és Nyelvtudomány* 9, 23–32.

- Nyíri Antal 1968: Zur Geschichte des ungarischen Partizipsuffixes *-t/-tt*, in *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*, Helsinki, 23-28. VIII. 1968. Pars. 1. Helsinki, 359–66.
- Papp Ferenc 1969: *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Papp István 1962: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében, *Magyar Nyelvjárások* 8, 61–81.
- Ruzsiczky Éva 1955: Az *-ó, -ő* végű igenevek kötőhangzós (*-ak, -ek*) többesének a kérdéséhez, *Magyar Nyelvőr* 79, 289–98.
- Szabó Katalin 1971: *Határozókból lett melléknevek a magyarban*, szakdolgozat, kézirat, Szeged, JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Tompa József: *A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe = Nyelvtudományi Értekezések* 14, Budapest, Akadémiai.
- Velcsov Mártonné 1971–72: A HATÓ/HETŐ képző szerepe a mai magyar nyelvben, *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16, 109–17.
- Zsilka János 1966: *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer = Nyelvtudományi Értekezések* 53, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1971: *Nyelvi rendszer és valóság*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1987: *Tautologikus egységek a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.